

Володимир Микитюк

ПОДІЛЬСЬКА “БУРСА” В РЕЦЕПЦІ ІВАНА ФРАНКА

У статті розглянуто фабулярний і педагогічний мотив “бурси” в українській літературі друг. пол. XIX століття, рецепцію художніх текстів письменників-подолян С. Руданського й А. Свидницького в Галичині. Автор аналізує інтерпретаційну майстерність Івана Франка як критика та основні тенденції його рефлексій на освітанську проблематику.

Ключові слова: бурса, інтерпретаційний стиль, соціологічний аналіз, лінгвістична поетика, психоаналітика, екзистенційна ситуація, методика навчання.

Volodymyr Mykytiuk. The “bursa” (seminary) of Podillya in Ivan Franko’s reception

The article explores the topos of “bursa” (that is, a seminary) in Ukrainian literature of the second half of the 19th century, thereby shedding light on Galician reception of literary texts by Podillya natives S. Rudansky and A. Svydnytsky. The author analyses the interpretational skills of Ivan Franko as a literary critic as well as the major tendencies of his pedagogical reflections.

Key words: bursa, styles of interpretation, sociological analysis, linguistic poetics, psychoanalysis, borderline situation, teaching methods.

Почну з “преслів’я” (або ж “преслівля”) – чудового, невинувато забутого слова подолянина Вінка Руданського, яким він означив нарис про Кам’янець у вступі до циклу апокрифів на біблійні теми “Байки світові в співах” у рукописній збірці співомовок перед староукраїнським текстом “Слова о полку Ігоревім”. Основне значення слова “бурса” подає ще Борис Грінченко у відомому “Словарі української мови” (Т. 1, С. 114) на позначення “нижчого духовного училища”. Інші два варіанта тлумачення номінують або *стадо*, *кучу тварин*, або ж *натовп*, *гурбу*, *групу*, *партію людей*. Академічний словник української мови (К.: Наукова думка, 1970) основним подає значення “чоловіча духовна школа у 18-му – середині 19-го ст.”, другим – “гуртожиток при такій школі”, а вже третім (як діалектне) – “юрба, гурт” (Т. 1, С. 260). Сучасний сленг в іронічному значенні називає *бурсою* будь-який навчальний заклад (*школа*, *ПТУ*, *університет тощо*) [4, 60]. Вичерпно тлумачить це поняття Вікіпедія¹. Походить слово з латини, і первісно воно означало *гаманець*, *торбу* чи, з грецької, *мішок*.

¹ 1. Гуртожиток для бідних студентів (бурсаків) при середньовічних університетах. Виникли в Україні при братських школах. Збереглися докладні відомості про Б. при Львівській братській школі, Києво-Могилянській академії. Б. були й при єзуїтських школах, пізніше при колегіях – у Чернігові, Переяславі, Харкові. Збереглися вони й під час перетворення колегій на семінарії. Б. утримувались з пожертв або окремих фондаций. Вони мали свою організацію й звичаї. Бурсаки, що діставали в Б. повне або часткове утримання, влаштовували великодні та різдвяні вистави, бідніші заробляли співом. 1787 така форма збору пожертвувань на Б. була заборонена царським урядом. У XVIII ст. при Покровській церкві в Запорізькій Січі козаки утримували школу з Б.

2. Нижче духовне училище.

3. Збірна назва вихованців бурси – бурсаків.

4. Усе ще вживається стосовно училища (джерела: 1. *Гайдай А.* Історія України в особах, термінах, назвах і поняттях. – Луцьк: Вежа, 2000; 2. *Довідник з історії України* / За ред. І.Підкови та Р.Шуста. – К.: Генеза, 1993; отримано з <http://uk.wikipedia.org>).

У цьому дослідженні слово “бурса” розглядаємо як своєрідний топос на позначення певного образного й семантичного кліше, що безпосередньо стосується сприйняття й відображення в науковій і художній практиці Івана Франка проблем освіти, життя духовенства, психології взаємин учителя й учня через аналіз та інтерпретацію текстів українських письменників-подолян Анатолія Свидницького й Степана Руданського, сприйняття їхньої творчості в Галичині другої половини ХІХ ст.

Фактично література існує в рецепції читачів, зокрема, а часто – передусім, у сприйнятті й інтерпретації історика літератури чи критика. Франко, окрім активної творчої участі в цьому процесі в ролі письменника, був єдиним у всіх інших іпостасях – читача, популяризатора, критика й історика літератури. Якщо як історик літератури він з'ясовував у літературному процесі питання поетики, жанру, традиції, епохи, використовував у своїй практиці наукову термінологію, що сама по собі виступає своєрідною фікцією, симулякром дійсності, номінував загальні речі, доступні емпіричному пізнанню, то як критика його цікавило індивідуальне обличчя конкретного твору, мистецьке вираження особливих і неповторних письменницьких маніфестацій. Відомо, що Франко не дав цілісного викінченого огляду всієї української літератури, тобто того, що ми називаємо Історією літератури, хоча залишив чимало оглядів та нарисів про окремі періоди. Чи можемо в цьому зв'язку припустити, що Франко бачив завданням літературознавця аналіз та інтерпретацію певних найвидатніших текстів, які й творять загалом національне письменство, що постає як поєднання багатьох вершинних творів? Тобто чи можемо вважати Франка апологетом літературознавчого ідіографізму кінця ХІХ – початку ХХ ст., представники якого наполягали на дистанціюванні науковця від фактичного літературного процесу, своїми поглядами перегукуючись із антипозитивістичними концепціями? Навряд чи, хоча у практиці його бачимо чимало майстерних інтерпретацій окремих текстів, які Франко досліджував доволі емоційно й суб'єктивно. Принаймні можна стверджувати певно, що поглиблений і пристрасний погляд на деякі художні тексти у Франка був мовби засобом і способом захисту від деперсоналізації дослідницької роботи, яка так яскраво виявилась пізніше, у другій половині ХХ ст. Деякі Франкові розвідки позначені значною експресією переживань і почуттів самого інтерпретатора, здаються немовби твором про інший твір.

У Франка-критика й історика літератури обидві мотивації гармонійно уживалися, як і співіснували в нього в різний час багато різноманітних (і різнорідних!) літературознавчих технік і методологій. Тому варто говорити про Франкову майстерність або, метафорично, “мистецтво інтерпретації”, адже його аналіз передусім передбачав визначення своєрідного центру досліджуваного твору, застосування часто різновекторних методик трактування тексту. Отож якщо поглянути “стереометрично”² на Франковий інтерпретаційний стиль, зокрема під час аналізу творів із педагогічною проблематикою, у дослідженні теми “бурси” в українській і не тільки літературі можна виокремити кілька рівнів.

Перший – традиційно, соціологічний – виявлявся в посиленій увазі до суспільних обставин, у яких жив і творив автор, що їх зображення складало основу твору. Серед багатьох прикладів промовистими будуть і характеристика “Люборацьких” у передмові до роману, що стала хрестоматійною (“...Се перша широка проба української повісті на тлі сучасних суспільних відносин і заразом

² Іван Франко використовував це означення (“стереометрично”) для характеристики поглибленого прочитання й аналізу художнього тексту, глибинного сприйняття та розуміння твору. Ідеться про його оповідання “Борис Граб”, образи вчителя Міхонського та його учня.

– сміло можна сказати – одна з кращих спроб з-поміж усіх, які досі маємо на тім полі...” [5, 7]), і загальні постулати преслів’я до перекладу “Зимового вечору в бурсі” Н. Пом’яловського [7, 74-76], ну і, звичайно, відомі соціальні кліше в оцінці приказок С. Руданського. Урешті, про це написано надзвичайно багато й це визнають навіть ті франкознавці, яких ніяк не запідозриш в абсолютизації “каменярських” ознак стилю нашого класика: “Франкові історико-літературні оцінки окремих українських письменників (Пантелеймона Куліша, Юрія Федьковича, Анатолія Свидницького, Степана Руданського, Михайла Старицького, Володимира Самійленка, Івана Нечуя-Левицького) іноді мають тенденційний характер, обумовлений абсолютизацією соціально-утилітарного призначення літератури (як, приміром, у випадку неприйняття романтичної концепції та трактування епігонства Куліша). Однак загалом вони тяжіють до культурологічного типу й позначені увагою до конкретних умов життя і творчості українських письменників” [1, 92].

Другий рівень, безумовно, присутній у Франка-критика – це лінгвістична поетика, яка виявлялась у постійній увазі до особливостей мовленнєвої манери, лексичних, семантико-граматичних можливостей мови в застосуванні конкретного автора. Можемо звернутися до Франкової оцінки “орлиного пера” А. Свидницького [5, 7], “гарячої бесіди” Пом’яловського [7, 76] чи згадати фрагмент іще однієї хрестоматійної оцінки поетичної мови вже співомовок С. Руданського: “Тут автор виявив <...> незвичайне майстерство форми і народної мови, живість і простоту вислову...” [6, 220]. Доречно назвати й досвід власне Франка-перекладача, його часто піонерську роль у виробленні та усталенні неформатного педагогічного жаргону. Деякі лексеми “прижились” на українському ґрунті, деякі майже забуті: *фагас* – донощик; *фомфа* – форма розправи над донощиком у бурсі (трубу з ватою підпалюють і вставляють сплячому у ніс); *лупетка* – лице; *копаниці, з окропу гарячих* – жорстокі бурсацькі ігри; *стибрити, збондити, зляпсити, сперти* – украсти; *жвачка* – папір; *камчадали* – “пропащі” бурсаки, завсідники “ослячої лавки” тощо [7, 77-114].

Третій рівень – психоаналітичний, що легко проглядається в науковому арсеналі нашого дослідника літератури як відображення послідовної відповідності символічних еквівалентів підсвідомого в діях героїв художнього твору або ж через наголошування на мотивації їхніх учинків залежно від особистісного чи національного архетипу. Вдалою ілюстрацією тут буде фрагмент характеристики поезії Руданського й Кольцова, що, на думку Франка, лише в дечому подібна за формою пісень, але “...зміст, духовна фізіономія у обох поетів такі відмінні, як відмінна вдача українця-подолянина від воронезького москаля” [6, 220]. Промовистим прикладом використання цього інструментарію слугує також обґрунтування психологічних чинників, що, як уважає Франко, сформували безкомпромісність і категоричність іншого російського письменника: “Жорстоке поводження у бурсі загартувало здоров’я і характер Пом’яловського, навчило ненавидіти всяку неправду, всякий гніт і утиск, навчило розбирати кожде явище життя свobodно, совісно і розумно, хоть з другого боку не дало майже ніякого підготовлення в реальних науках” [7, 75]. Сотні разів караний фізично, бурсак не зламався, а став сильним і стійким до зла, знайшов у собі бажання “щастя нещасним і волі невольникам” [7, 76]. Жахливі психологічні травми дитинства і юності програмують подальше життя людини незалежно від її волі, формують внутрішні конфлікти, мету, імпульси, які залежать від інстинктів, – ось основні постулати фрейдівської теорії (не розвиватимемо її далі в ідею лібідо), що їх по-своєму використовував Франко-психоаналітик ще в 1877 році. Що ж до цитованого вище психопортрета

Ніколая Пом'яловського, то ця Франкова думка про “гартування” характеру неймовірними випробуваннями в дитинстві знайшла продовження в багатьох українських критиків уже ХХ ст., зокрема, оригінально її розвинув Віктор Петров-Домонтович. Досліджуючи життєвий і творчий шлях неймовірно цікавої й суперечливої постаті української письменниці Марії Вілінської, пишучи її психобіографію, критик суголосно Франкові писав: “Нещасливе дитинство знесилює, ламає, нищить слабких, але загартує дужих. Одних пригнічує, інших звільняє. Нещастя творить якусь ніби кору, тверду оболонку людини, вбирає в панцер, замикає людину в собі, виховує в ній відпорність. Нещастя концентрує внутрішні сили замість розкидати” [2, 298].

Урешті, четвертий рівень. У центрі уваги Франка-інтерпретатора завжди перебуває “екзистенційна ситуація”, вираженням якої слугує та чи та сцена або епізод вибору, що визначає спосіб існування людини у світі, відмінний від її повсякденного життя, сталої і незмінної поведінки. Франкові (як і більшості реалістів) властиве було прагнення до опису чинників, що детермінують життя індивідуума та суспільства, тобто бачимо традиційне гомотетичне відтворення екзистенції, однак Франко-науковець і особливо Франко-митець до кінця ХІХ ст. еволюціонував у напрямку до фаталістичного та індетерміністичного сприйняття екзистенції. Власне, можна говорити про постійну напругу між гомотетичним та ідіографічним сприйняттям і відображенням світу, адже, з одного боку, Франко ретельно мотивує вчинки своїх (і чужих!) героїв, спираючись на загальні знання про поведінку людини в певних обставинах і стверджуючи, що більшість її вчинків можна передбачити, з тим що людина – структура усталена і “прочитувана”, а окремі нетипові “збочення” стають наслідком моральних (чи “неморальних”) генетично визначених дрібних змін характеру; інший ракурс його окреслення екзистенції вже суто натуралістичний. Як і більшість натуралістів, Франко бачив конкретну екзистенцію як вияв понадіндивідуальної біологічної необхідності (напр., сексуального потягу, інстинкту самозбереження, голоду та ін.), що незалежно від прагнення конкретного окремого індивідуума фатально визначає його характер. Тому натуралістична школа й зосереджувалась не тільки і не стільки на зображенні долі одиниці, скільки на студіюванні суспільства, середовища, яке програмує в такому разі поведінку окремих його членів. “Франка цікавить передусім аналітика суб'єктивного як “події соціальної категорії”, тобто суспільний контекст індивідуальних морально-психологічних колізій” [1, 93], – слушно пише про Франка-натураліста 80-х років ХІХ ст. сучасна дослідниця. Знову ж таки, Франко постійно еволюціонував, і вже в кінці 80-х та в 90-х роках ХІХ ст. в його текстах виявляється сталий інтерес до психічних аномалій поведінки людини, невмотивованих попереднім життям психологічних несподіванок, “дивних” мотивів, великої загадки людської природи. Зрозуміло, що рамки тенденційної і натуралістичної літератури були для нього затісні, узяти хоча б його шедевральні тексти “Вільгельм Телль”, “Неначе сон”, “Панталаха”, “Батьківщина”, “Для домашнього огнища” та ін.

Що ж до загальних напрямних відчитання топосу “бурси” у критичній парадигмі Івана Франка, то, перекладаючи для галицького читача кінця 70-х рр. ХІХ ст. твір Пом'яловського, уводячи в ужиток у середині 80-х рр. забутий роман А. Свидницького чи аналізуючи в цьому ракурсі спадщину С. Руданського, дослідник в основному наголошував на детермінації постання самих текстів та мотивації поведінки їхніх героїв комплексом суспільно-педагогічних чинників, а також, як уже зазначалося, приділяв увагу елементам лінгвістичної поетики, психоаналітичним аспектам у тлумаченні художніх образів та переважно гомотетичному прочитанню екзистенційної ситуації вибору, характерному для

реалістично-натуралістичної школи. Говорячи про Франковий літературознавчий “дрейф” у напрямку до фаталістичного та індетерміністичного сприйняття екзистенції в кінці 80-х та в 90-х рр. XIX ст., ще раз зазначу, що висвітлення педагогічної проблематики в нього також еволюціонувало від одвертого тенденційного “цвинтарництва”, критики “підчищеного чоловіцтва” (метафори з переднього слова до Франкового перекладу “Бурса і бурсаки” Н. Пом’яловського) до більш об’єктивного, вираженого та конструктивного аналізу як системних вад та недоліків тодішньої педагогіки, так і зрілого розуміння важливості національного чинника у школі, значення індивідуальності вчителя для формування самостійного мислення та критицизму в учнів.

Про широку зацікавленість педагогічною тематикою, а також про те, що слово “бурса” в кінці XIX ст. усе ще мало нейтральне, загальноживане й загальнозрозуміле значення, свідчить класична стаття про С. Руданського у відомій “Історії літератури руської” сучасника Франка, його університетського викладача Омеляна Огоновського: “Родився на Поділю з сім’ї священичої. Учився в духовній семінарії в Кам’янці Подільській: в бурсу вступив мабуть около р. 1843., а в 1855 р. вийшов із семінарії. Вже в бурсі дивились на Руданського, як на поета; бурсаки співали мабуть не одну его пісню, а пісню “Повій, вітре, на Україну” і тепер співають не-то бурсаки, але й прості люде. Пісня ся була впливом его першої, і то нещасливої любови до якоїсь красивої, але ледачої панночки в Кам’янці” [2, 320]. Залишмо у спокої невідому *красиву, але ледачу панночку* з чудового українського міста, зазначивши, що чимало влучних характеристик пера Огоновського стали “мандрованими”, побутують у тій чи тій формі й досі (“Руданський любувався в творах клясичної старовини, особливо ж читав Гомера в оригіналі; знав добре також мову єврейську і зібрав чимало книжок по історії і географії царства Фараонів” [2, 321]), але погляньмо, як історик літератури розпочинає свій розділ: “Сумно дивитись на зелене поле, що почорніло од тучі і граду; та от, се почорніле не зелене поле, а лихою долею запропастилось жите талановитого поета, що вмер в самім цвіті віку, не діждавшись жнива на полі словеснім” [2, 319-320]. Порівняймо із цим фрагментом початок статті Франка про А. Свидницького в “Зорі” (1886 р.): “Анатоль Патрикійович Свидницький належить до тих талановитих, а нещасливих людей, котрих чи то життя, чи зла доля ламають і убивають в цвіті літ, не давши розвистися вповні їх талантові, не давши прикласти їм до діла те знання, яке вони в житті здобули, ані ту щирю любов, котрою душа їх горіла в найкращих хвилях життя” [5, 7]. Либонь, “цвітковий”³ стиль оповіді професора іноді був притаманний і його студентіві.

Цікавіше інше: Огоновський у своїй “Історії літератури руської” через п’ять років (1891, частина III) написав двадцятип’ятисторінкову статтю про роман й автора “Люборацьких”, яка, крім деталізованого переказу змісту твору (це було характерним для нього, як і загалом для більшості позитивістських корпусів європейських Історій літератур), містить кілька основних тез, що були співзвучними з позицією його колишнього студента, який незадовго перед тим опублікував роман у “Зорі” й окремим виданням (1886 і 1889 рр.). “Схолястична богословська наука не вдовольнила його. Він почув потребу живої науки, живого життя. Його потягло до університету” [2, 530], – писав уніатський священик Огоновський про сина православного священика Патрикія Свидницького й дуже точно, майже афористично сформулював проблематику роману-хроніки (“В писанню “Люборацькі” зобразив автор трагедію життя української, попівської

³ “Цвітковою” назвав І. Франко манеру читання лекцій з історії української літератури О. Огоновського у Львівському університеті. Ідеться про патетичну й пафосну тональність викладів, чергування тембру оповіді, класичну інформаційно-пояснювальну форму навчання.

сім'ї, котрої побут занепастили до тла кормига кацапа, мнима культура польська й наслідки виховання семінарійного” [2, 535]) та вважав увесь твір великою алегорією: “Зображаючи трагедію в сім'ї Люборацьких, автор мав ачею на думці трагічну долю України, котра побивається московською кормигією і тим лихоліттям, яке викликають свої перевертні” [2, 554].

Доволі драстична тематика для священика Огоновського, однак цілком звична та закономірна для чільного представника народовської партії. Ще раніше, 1889 року, у ґрунтовній статті Огоновського про “Школи і справи просвітні” знаходимо глибокі аналітичні відомості про освіту на лівобережній Україні, чіткі та безапеляційні оцінки тодішнього православного релігійного життя: “Коли на Україні була ще Гетьманщина, то шкіл народних заводилось там чимало. Люд посилав радо своїх дітей до тих шкіл, в котрих крім церковної грамоти можна було дечого хосенного навчитися в рідній, русько-українській мові. В тім часі духовенство виходило з народу, і відтак інтереси духовенства і народу не йшли ріжними шляхами, а простували навпрямець до спільної мети, – до загального добра Руси-України. Теперішнє же духовенство на Україні стало особним станом і одцуралось од просвіти простого люду. Се ж порвало тую духовну нитку, що досі зв'язувала там духовенство з народом. Одтак рік за роком просвіта народна на Україні так падала, що в початку тридцятих років сего століття по селах не було ніяких шкіл” [2, 90]. В “Історії літератури руської” автор стверджує, що на Лівобережжі в середині XVIII ст. було 866 шкіл. “Як же запропастилась автономія України і як зруйновано Січ запорожську, то не стало вже й шкіл народних, бо духовенство одокремилось од люду і не вчило єго в мові рідній” [2, 91], – констатує Огоновський, котрий у справі розрізнення, інтерпретації та поцінування культурно-освітніх і літературних явищ був ревним прихильником ідеології, яка визнавала найбільшу мистецьку вартість тих творів, що були написані народною (близькою до розмовної української) мовою, і відповідно певною мірою ігнорувала літературу, написану церковнослов'янською та чужими мовами⁴.

У цитованому вище розділі “Школи і справи просвітні” є ще декілька цікавих і контроверсійних тез про культурно-освітнє життя в підросійській Україні середини XIX ст., що їх нечасто сьогодні озвучують в українській історіографії та літературознавстві. Так, зокрема, стверджуючи, що рух до просвіти народу розпочався не “згори”, а “знизу”, з молоді, з київських студентів, які заснували недільні українські школи, Огоновський писав про створення українськомовних шкіл як реакцію на підготовку польського повстання в кінці 50-х – на поч. 60-х рр., яке поляки проводили й через програму свого таємного шкільного товариства в Києві, що мало на меті полонізацію та “златинщення” українського населення. “Против тої польської пропаганди виступили Українці, заводячи школи недільні, і в сій просвітній справі користувались охороною правительства російського” [2, 92], – зазначав львівський професор, аргументуючи свою позицію тим, що царська адміністрація дала тимчасову “ульгу”, “льготу” чи “слабинку” щодо українських недільних шкіл, бо гадала, що українська мова спинить ширення

⁴ Той факт, що в “Історії літератури руської” найменше опрацьована стара доба української літератури, написана в основному старослов'янщиною, дав підстави для критики автора. І. Франко писав, що Огоновський “...відсудив цілу нашу давню літературу від усякої вартости” [12, 19]; що, “...наскрізь пронятий своїми поглядами про чистоту і самостійність русько-української мови відносився до цілого староруського письменства (з виїмком хіба “Слова...”) досить антипатично... Вся та література для того, що писана мовою не чисто народною, а *a priori* оцінена була яко ненародня, чужа народові, позичена і позбавлена глибшого значіння” [9, 383]. На недооцінку в “Історії літератури руської” давньої літератури, зокрема апокрифічної, вказував І.Франко й у передмові до статті “Із старих рукописів” (“Житє і слово”. – Львів, 1894. – С. 134-135), що викликало незадовго до смерті університетського професора суперечку між двома істориками літератури.

польської культури в Україні. Греко-католик Огоновський наголошує на тому, що верхівка православного духовенства від самого початку була проти світських шкіл з українською мовою навчання, особливо митрополит Ісидор, який правив спочатку в Києві, а потім у Петербурзі. Отож тепер, переконаний Огоновський, через те, що школа в Україні використовує російську мову, вона “єсть інституцією чужою, котра стоїть оддалік од просвітніх інтересів люду і намагається занапастити окремі прикмети вдачі русько-української” [2, 99]. Водночас, зазначає історик літератури, “пани польські” закидали “хлопоманію і сепаратизм” українській інтелігенції в австро-угорській імперії, але Огоновський справедливо докоряє своїм землякам-українцям Галичини насамперед тим, що коли австрійський уряд після першого поділу Польщі взявся за впровадження народних шкіл і надав право викладання у Львівському університеті рідною мовою, цим шансом більше скористались поляки, бо еліта українська була розрізнена й неготова очолити та провадити національну освіту. Думаю, що доречно пам’ятати такі малоприємні, але повчальні сторінки нашої історії, до того ж ця інформація доволі цінна для розуміння генези й сутності суспільно-національного ґрунту роману “Люборацькі” А. Свидницького. Тим більше, що подільський письменник був безпосереднім учасником тих подій, зокрема активно працював в українських недільних школах, а бюрократизація, одержавлення церковного життя фактично зламали і його долю.

У цьому контексті варто наголосити на ще одному суперечливому факті, пов’язаному із Франковою передмовою до публікації роману А. Свидницького “Люборацькі”. У коментарях до статті у 27 томі зазначено, що в першій публікації Франкової примітки було ще таке закінчення, якого немає в тексті основного видання: “А тепер ще слово до наших читачів в Галичині. Як між народом галицьким та українським ледве заходить яка різниця щодо світогляду, вірування, звичаїв та обрядів, так різниця між духовенством нашим і православним українським була і єсть безмірно велика. Наше духовенство – то моральні провідники й учителі народні, тамошнє духовенство 40-х літ, а про таке говорить в сій повісті, мало різнилось від люду і перше всього само потребувало проводу” [5, 368]. Упорядники зазначають, що ці слова належать не Франкові, а Омелянові Калитовському (галицькому педагогові й журналістові ліберально-буржуазного напрямку, як окреслюють його діяльність дослідники колоніального періоду), покликаючись на лист І. Франка до М. Драгоманова від 10 лютого 1886 р., де містяться такі рядки: “Кінцева приписка в нотці про Свидницького не моя, а Калитовського, але я мусив долучити її до свого тексту” [5, 368]. Однак наступного 1887 р. ця “приписка” в передмові до книжкового видання “Люборацьких” залишилася без змін. Цілком вірогідно, що так Франко просто захищався від докорів М. Драгоманова за активну співпрацю з народовськими інституціями Галичини (журнали “Діло” й “Зоря”, товариство “Просвіта”, НТШ, підготовка чотиритомного видання творів Т. Шевченка та ін.), що її Франко інтенсивно розпочав із середини 80-х років і яку його старший колега не завжди схвалював. Либонь, це справді був тактичний хід, своєрідний реверанс у бік народовського угруповання української інтелігенції Галичини, у якому переважало уніатське духовенство, котре, попри певний клерикалізм та про-віденський офіціоз, вийшло на перші ролі в культурному й політичному житті, провадило виразно націєтворчу та просвітницьку роботу, важливість і результативність якої Франко бачив та вважав за доцільне доповнювати й розвивати. Своєрідний опортунізм радикала з народовською партією, звісно, не подобався матеріалістові та “космополітові” Драгоманову, який ревниво спостерігав, як його учень щораз більше й самостійно інкорпорується з тими, кого професор-емігрант уважав ретроградами й безнадійними консерваторами. Одразу ж хочу зазначити, що наведені епітети-

характеристики постаті М. Драгоманова аж ніяк не мають на меті применшити чи обмежити його величезні заслуги в розвитку і становленні української (і загальноєвропейської!) історії, фольклористики, літературознавства – це дуже умовні загальники, що відображають політичну ситуацію в Галичині 80-х та 90-х років XIX ст. і взаємовідносини народовської й радикальної партії. Веду мову про те, що новаторська наукова методологія М. Драгоманова поєднувалась у нього із космополітичним світоглядом та вірою в західноєвропейські ідеали соціальної рівності й політичної волі, із упевненістю в можливості консолідованого поступу кількох націй в одному річищі. На жаль, чудові принципи конкретних особистісних дружніх стосунків між представниками різних націй не можна автоматично перенести на історичне співжиття народів, ілюзорність віри в можливість цивілізованої міжнаціональної культурної й політичної співпраці української і російської, української і польської націй в умовах української бездержавності стала зрозумілою з часом. Іван Франко, який, як ніхто інший, справді надзвичайно багато зробив для справи міжнаціонального єднання, свідомо йшов у “найми до сусідів”, пізніше назве “сентименталізмом фантастів” і “фарисейством” гасла “інтернаціонального єднання народів” [10, 284], які камуфлювали змагання за панування однієї нації над іншою, й у статті про суспільно-політичні погляди свого вчителя стверджуватиме: “Коли б було можливе, що вся суспільність, уся інтелігенція перейнялась би таким “демократизмом”, то над нами як над нацією була б висипана могила” [11, 437].

Тобто Франко у 80-х рр. демонструє певну роздвоєність чи, точніше, поєднання, на перший погляд, взаємовиключних тенденцій у своїй практичній письменницькій і літературознавчій роботі. Його тематично багату белетристику із зображенням різноманітних типів духівництва засвідчує й виразно антиклерикальний “*Ex nihilo* (Монолог атеїста)” із позитивістським трактуванням Бога та раціоналізмом пізнання Всесвіту, і “Св. Валентій” як зразок критичного бачення окремих аспектів релігії, а саме християнської аскези. Приблизно тоді ж з’являються з-під його пера “майже ідеалістичні” (оцінка Ом. Огоновського. – В. М.) “Панські жарти”, оригінальна інтерпретація біблійного сюжету про братовбивство (“Смерть Каїна”), інші тексти із спорідненою проблематикою. Безумовно, клерикальна критика жорстко реагувала на нігілістичні твори, що ускладнювало можливість Франкової участі в народовських проектах, справді створювало умови для своєрідного цензурування його роботи. Отож чи була ця фраза-завершення коментарів до видання роману “Люборацькі” дійсно “припискою” Калитовського, чи своєрідною спробою компромісу Франка і народовського табору, Франка і Драгоманова, чи відображенням еволюції мислителя до ще більш глибокого осмислення, особистісного розуміння сутності християнства і, зокрема, важливої ролі церкви в житті нації, важко однозначно окреслити. Очевидно інше: для широкої галицької публіки, для галицького релігійного істеблїшменту ця оцінка греко-католицького і православного духовенства сприймалась однозначно як Франкова й водночас відмінна від його ж “модних” художніх експериментів.

Що ж до суголосної оцінки стану українського православного духовенства, визначення реакційності й анахронічності семінарської “науки”, загальної рецепції топосу “бурси” у Франка й чільного представника народовської еліти Огоновського, то це закономірне явище. Колонізоване українське православ’я в XIX ст. у російській імперії було вже надзвичайно бюрократизованим, поступово перетворюваним на одну з державних інституцій, що активно використовувалась як інструмент денаціоналізації, шовіністичної політики щодо українців. Церква переставала бути національною, ставала “гвинтиком”, фактично керувалась світськими сановниками, надзвичайно залежала від волі

метрополії. Урешті, саме тоді було закладено основи розколу українського православ'я, який ми спостерігаємо й сьогодні.

“Бурса” як фабулярний мотив в українській літературі другої половини XIX століття стала об'єктом пильної критичної уваги Івана Франка не випадково. У річищі позитивістської філософії “праці над основами”, “органічної роботи”, “теорії малих справ” місце школи загалом було дуже важливе, і це підтверджують десятки художніх текстів белетриста, де так чи так висвітлено образи педагогів та їхніх вихованців, а також біля сотні статей, оглядів, рецензій Франка, у яких він ангажується в тогочасні педагогічні проблеми. Якщо в романтичній традиції школа як інституція в основному вводиться в тексти як біографічний епізод для вираження власних письменницьких поглядів на виховання та методу навчання, подається оцінна характеристика окремих визначних (як позитивних, так і негативних) постатей педагогів, то ситуація кардинально змінюється в епоху позитивізму. Романтична модель свідомості була суто індивідуалістською, тому, відповідно, література (і критика) висвітлювала негативну роль педагогічних інституцій для формування, росту, гарту окремих чутливих і вразливих особистостей, для яких зіткнення із “жорстким” світом відбувалося на перших етапах шкільного побуту. Позитивісти змінюють загальну тональність зображення теми школи в літературі і критиці, і пов'язано це було з новою “навчальною”, знову просвітницькою моделлю свідомості, коли на передній план виходить роль освітніх інституцій у піднесенні морального та інтелектуального рівня всіх верств населення. Література доби позитивізму не показала позитивного типу чи образу школи. У всякому разі, як на мене, дуже важко назвати такі тексти не тільки в українській, а й у загальноєвропейській белетристиці. Функцією її була нещадна критика “взагалі”, указування на анахронічність як самої школи, так і панівних у ній методик навчання й виховання, деспотичного характеру педагогіки, що жорстко ламали більш-менш неординарні дитячі характери. Ці загальноєвропейські тенденції виразно виявились і у творчій спадщині Івана Франка з педагогічною тематикою, і в його критичних рефлексіях на освітянську проблематику. Лише в окремих текстах кінця XIX-го і особливо вже XX століття бачимо виразне прагнення до об'єктивізації опису шкільництва, а сприйняття й інтерпретація топосу “подільської бурси” у 80-х роках було суголосне своєму часові й завданням, які він ставив.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Гундорова Т.* Франко не Каменяр. Франко і Каменяр. – К., 2006. – 350 с.
2. *Огоновський Ом.* Історія літератури руської. – Частина II. – Відділ I. – Львів, 1889. – 961 с.
3. *Петров-Домонтович В.* Мовчуше божество. Незавершена романізована біографія // Три долі. Марко Вовчок в українській, російській та французькій літературі / Упоряд. В. Агеєва. – К., 2002. – С. 297-320.
4. *Ставицька Л.* Короткий словник жаргонної лексики української мови. – К., 2003.
5. *Франко І.* Анатоль Патрикійович Свидницький (Уваги до його “Люборацьких”) // Збір. тв.: У 50 т. – К., 1980. – Т. 27. – С. 7-8.
6. *Франко І.* До студій над Ст. Руданським // Збір. тв.: У 50 т. – К., 1980. – Т. 28. – С. 219-221.
7. *Франко І.* М.Г.Помяловський. Бурса і бурсаки. Очерки і картини [Передне слово перекладчика] // Збір. тв.: У 50 т. – К., 1980. – Т. 25. – С. 74-76; 77-114.
8. *Франко І.* Поза межами можливого // Збір. тв.: У 50 т. – К., 1986. – Т. 45. – С. 276-285.
9. *Франко І.* Суспільно-політичні погляди М. Драгоманова // Збір. тв.: У 50 т. – К., 1986. – Т. 45. – С. 423-438.
10. *Франко І.* Теорія і розвій історії літератури // ЗНТШ. – Львів, 1909. – Т. 89.
11. *Франко І.* Професор Омелян Огоновський. Посмертна згадка // Народ. – Львів, 1894. – Ч. 23.

М. Львів